

UOT 81 – 373; 001.4

Südəbə Nuriyeva
AMEA
elmvetehsil@mail.ru

DİLLƏRİN QARŞILIQLI ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ALINMALAR VƏ ONLARIN LÜĞƏT FONDUNA TƏSİRİ

Açar sözlər: *dil, dillərin zənginləşməsi, terminlər, unifikasiya, əlaqə.*

Key words: *language, enrichment of languages, terms, unifications, connection.*

Ключевые слова: *язык, взаимообогащение языков, термины, унификация, связь.*

Məqalədə Hind-Avropa dillərinin qarşılıqlı əlaqələrində alınmaların rolu və ingilis dilinin inkişafına bu alınmaların təsiri məsələsi tədqiq olunmuşdur.

Dil əlaqələri cəmiyyətin təkamül tarixini, xalqların həyat tərzi və mədəniyyətini özündə yaşadır. Ona görə də dillərin qarşılıqlı əlaqəsi – belə ki, bir dilin başqa dildən söz alması- əksər hallarda onların bir-birinə qarşılıqlı təsiri və alınmaları ictimai həyatda mühüm rol oynaması qanunauyğun bir haldır. Çox düzgün yazılmışdır ki, heç bir dil başqa dillərlə əlaqədən kənar da qala bilməz. Xalqların qarşılıqlı münasibəti genişləndikcə dillər arasında əlaqələr də genişlənir. Bir dildən başqa dilə yeni sözlər keçir, həmin dilin lüğət tərkibi dəyişir, genişlənir, zənginləşir. Belə ki, bu prosesə əsaslanaraq xalqların bir-birilə elmi, mədəni, iqtisadi, siyasi cəhətdən yaxınlaşması sözə alma üçün zəmin yaradır. Geniş elmi mübadilələr, texniki nailiyyətlərin bəşəriyyətin inkişaf prosesinə təsiri, xalqların mədəni əlaqələri səviyyəsində kontaktlar dillərin qarşılıqlı zənginləşməsində öz əksini tapır. Belə qarşılıqlı təsirlər dillərin geniş inkişafına imkan yaradır. Belə bir ünsiyyət, əlaqə cəmiyyətin inkişafının müxtəlif sahələrində öz əksini tapır.

Aparılan elmi tədqiqatlar göstərir ki, dillərin qarşılıqlı şəkildə bir – birinə təsiri daha güclü elmi – texniki nailiyyətlərə malik olan, cəmiyyətin inkişafının bütün sahələrində yenilikləri ilə seçilən xalqların dillərinin başqa dillərə təsiri nəticəsində dillərin leksik tərkibində alınmaların yaranmasına səbəb olur. Dillərin qarşılıqlı təsiri ayrı – ayrı tarixi dövrlərdə fərqli xarakter daşmışdır. Bu proses əvvəllər hind- Avropa dillərində, yəni yunan, latın, sonralar fransız və alman, ingilis dilində mühüm rol oynayırdısa, Şərqdə

ərəb, fars, bir müddət rus, əsas təsiredici dillərdəndir. Bilirik ki, dil, xüsusən də onun leksik sistemi xalqın mədəniyyətinin daşıyıcısı hesab olunur. Dünyada leksik tərkibi ancaq özünəməxsus sözlərdən ibarət olan saf bir dil yoxdur [1, s.40]. Bunu belə aydınlaşdırmaq lazımdır. Dildə yaranan yeni əşya və məfhumları adlandırmaq, ifadə etmək üçün milli baza ilə yanaşı, digər dillərin leksik fonduna da müvafiq müraciət edilir. Bu, dilin ümumi leksik tərkibinin zənginləşməsi deməkdir, yəni dilin daxili imkanları ilə bərabər, başqa dillərdən sozalma mühümdür. Sozalma zamanı terminlər, yeni sözlər, yəni iqtibaslar dilin lüğət tərkibini yeniləşdirir, zənginləşdirir. Bundan savayı, dilin inkişafı təkcə bir ölkə üçün inkişaf yolu keçmir, bu proses qlobal xarakter daşıyır və daim dilin zənginləşməsinin şahidi olur.

Elmi axtarışlar hər yerdə dünyanın hər bir nöqtəsində aparılır. Bu inkişaf yeni məfhumları yaradır, onlarla yeni adlar verilir. Bu yeni yaranan dil vahidləri digər dillərin lüğət tərkibinə informasiya prosesi mübadiləsi ərzində keçir. Deməli, ilkin şərait ərzində yeni söz vahidləri, terminlər bir dildən başqa dilə keçərək dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Dünyanın hər yerində elm inkişaf etdikcə, kəşflər həyata keçirildikcə yeni anlayışlar yaranır. Burada dilin fonetik, qrafik, morfoloji, sözdüzəltmə, sintaktik, semantik vasitə və üsullara əsasən alınma söz ifadə və terminin mənsubluğunu təyin etməyin mümkünlüyünü unutmamaq olmaz.

Quliyev T.Z. yazır: “Alınma sözlər bir xalqın başqa xalqdan nəyi öyrəndiyini bildirir” [2, s.224].

Dillərin qarşılıqlı əlaqələri həm dili zənginləşdirən yollardan biri kimi maraq kəsb edir, həm də xalqların əlaqə və təsir dairəsini göstərir. Doğrudan da, əgər sozalma ehtiyac nəticəsində alınmırsa, dilin qrammatik quruluşuna uyğun gəlmir, assimilyasiyaya uğramır, işləklidən qalır və dildən çıxır. Məlumdur ki, termin, alınma sözlər hansı dilə keçirsə, həmin dilin fonetik, qrammatik, orfoepik normalarına uyğunlaşdırılaraq işlədilir. Bəzən alınma söz, eləcə də termin dilin fonetik tərkibindən asılı olaraq assimilyasiya ediləndən dil tərəfindən mənimsənilir. Məs: blok – block, alqoritm – algorithm, elektrofaks-elektrofax və s.

Alınma sözlər və terminlərdə, eləcə də söz birləşmələrində daha çox fonetik assimilyasiya diqqəti cəlb edir. İngilis dilindən rus dilinə keçmiş “action, declaration, assimilation, transformation, fraxtion” kimi alınma sözlər də, eləcə də terminlərdəki –“tion” şəkilçisi fonetik assimilyasiya edilərək, Azərbaycan dilində “aksiya, deklarasiya, assimilyasiya, transformasiya, fraksiya” şəklində fonetik assimilyasiyaya uğramışdır. Bəzən alınma termin və ifadələrin tərkibində səsin əvəzlənməsi ilə həmin sözün eyni orfoqrafik variant-

ları yaranır. Belə halda mütləq şəkildə həmin sözün birbaşa dil vasitəsi ilə alınması nəzərə alınmalıdır. Əgər termin və ya ifadə birbaşa alınarsa onun səs tərkibində ciddi dəyişiklik baş vermir. Çünki burada yalnız termin reseptor-dilə birbaşa daxil olmuşdur və həmin dilin fonetik qanunlarına uyğunlaşır. Belə halda alınma terminlərin fonetik assimilyasiyası bir neçə formada reallaşır: 1. hər bir dilin daxili quruluşu; 2. vurğunun yerinin dəyişdirilməsi; 3. həmin terminə uyğun gəlməyən səslər oxşar ekvivalentlərlə əvəz olunması; 4. terminlərdə işlənən səslərin ixtisara düşməsi və onların tələffüzünün asanlaşdırılması. Belə bir prinsipə həmişə riayət edilməlidir. “Alınma terminlər də dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində fonetik, qrafik, orfoqrafik, qrammatik, semantik cəhətdən dilimizin normalarına mütləq şəkildə uyğunlaşdırılmalıdır” [3, s.158].

Amma bir əsas məqamı söyləmək yerinə düşər. Belə ki, dildə hər bir anlayış ancaq bir terminlə əks olunmalıdır. Bu anlayışa dair bir neçə terminin, yəni terminoloji dubletlərin olması elmi anlayışların dərinləndirilməsini müəyyən dərəcədə çətinləşdirir. Geniş şəkildə işlənən bu terminlərin və həmin qəbildən olan digər terminlərin birini müəyyənləşdirib istifadə etmək, şübhəsiz ki, daha məqsədə müvafiq hesab edilməlidir.

Hər bir elm sahəsinə aid terminlər sistem təşkil edir. Lakin bu sistem həmişə stabil olaraq qalmır, müəyyən dövrlərdə dəyişikliklər etməklə, terminlər sistemini təkmilləşdirmək mümkün olur. Müasir dövrdə elm və texnikanın yüksək səviyyədə inkişafı dildə yeni terminlərin meydana gəlməsinə və zənginləşməsinə səbəb olur. Bu da inkaredilməz faktdır ki, terminoloji leksikanın zənginləşməsində ictimai –siyasi terminlərin xüsusi rolu vardır.

İctimai termin dedikdə insanların cəmiyyətdəki münasibətlərini, onların sosial və dini durumlarını, qarşılıqlı hüquqi anlayışlarını, fəlsəfi –etik baxışlarını əks etdirən leksik vahidlər, siyasi termin dedikdə isə insanların siyasi münasibətlərə əsaslanan mövqə və davranışları, ölkənin xarici və daxili siyasətilə bağlı fəaliyyət sahələrini ehtiva edən anlayışlar, fərd və toplum münasibətlərin məcmusundan doğan məzmun və mahiyyəti əks etdirən terminlər nəzərdə tutulur. Xalqın ayrı-ayrı təbəqəsinin milli təfəkkürün və ümumxalq dünyagörüşünün bicimlənməsinə təsiri, təbii, bu xalqın dilində yeni sözlərin yaranmasına, onların işləkilik qazanmasına təkan verirdi. Eləcə də yazılı abidələr ictimai siyasi baxımdan terminlərin əks olunması baxımından diqqəti cəlb edir. Hind- Avropa dilləri içərisində ingilis dili terminlərlə daha zəngin və daim təkmilləşərək onun lüğət fondunda böyük bir sahəni əhatə edir.

Bu terminlərin daxili imkanlar əsasında xalq dili, o cümlədən də dialekt sözləri bir mənbə kimi götürülməlidir. Burada dialekt və şivələr əsas mənbə

kimi istifadə edilir. Ədəbi dilin zənginləşməsində mənə dəyişkənliyinə uğrayan sözlərin, dialektizmlərin, habelə kalka yolu ilə yaranan leksik vahidlərin və sabit birləşmələrin hər biri dilin daxili inkişafından, bu amillərin təsir gücündən və əhatəsindən asılıdır. Dilin lüğət tərkibində olan sözlərin ictimai – siyasi terminə çevrilməsi –semantik transformasiya, ayrı-ayrı terminlərin bir sahə leksikasından ayrılaraq digər sahənin leksik sistemində keçməsi, yəni sahələrarası termin “gəzişməsi” daha çox milli dilin daxili imkanlarına, onun gerçəkliyi əks etdirmə gücünə, işləklilik və anlaşılıqlıq səviyyəsinə qaldırır, yüksəldir.

İngilis dilinin lüğət tərkibini gözdən keçirsək, bura daxil olan sözləri onların forma və yazılışına görə saymaq olar, yəni ingilis dilinin lüğət tərkibinin yarısından çoxu (70%-i) alınma sözlərdir. Bu alınma sözlər yunan, latın, fransız, skandinav və s. köklü sözlərdir.

İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində latın və yunan dillərinin rolu təkzib edilməzdir. Bu dillərdən çoxlu sayda beynəlxalq termin və ifadələr ingilis dilinin leksik fonduna daxil olmuşdur. Belə ki, həmin dillərin qədim dövrlərdən başlanan aktivliyi, xüsusilə elmi məfhumların bu dillərdə ifadə olunması elmi beynəlxalq terminologiyanın digər dünya dillərinə keçməsində çox mühüm rol oynamışdır. Həmçinin latın dilinin beynəlxalq dilə çevrilməsi, diplomatiya, ədəbiyyat və digər elm sahələrində çoxsaylı latın mənşəli sözlərin ayrı-ayrı dünya dillərinin lüğət tərkibinə daxil olmaqla müəyyən zəmin yaratması tarixi həqiqətdir. Ümumiyyətlə, latın mənşəli sözlər bütün dünya dillərinin lüğət tərkibində var. Məs: Civil, area, annual, maximum, object, function, toast və s.

Yunan mənşəli beynəlxalq terminlər, fransız mənşəli sözlər latın dilindən fransız dilinə, fransız dilindən isə ingilis dilinə keçmişdir. Məs: dance, debut, accord, academy, bufet və s. italyan, ispan, rus, hind, yapon, ərəb, türk və başqa dillərdən çox sayda alınma ifadə və terminlər ingilis dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirir.

Müasir dünya dillərində alınmalar və ya beynəlxalq sözlər və terminlər dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi kimi çıxış edir. Bu da dillərin bir – birinə yaxınlaşmasına, onların daha da inkişaf edərək həm lüğət tərkibinin, həm də fonetik – qrammatik quruluşunun inkişafına müəyyən zəmin yaradır. Beynəlxalq sözlərin və terminlərin dilimizdə mənimsənilməsi prosesinə uyğun şəkildə dilçilik fakt kimi həmişə diqqətlə araşdırılır. Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibi müasir dilə nisbətən xeyli məhdud olmuşdur. Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibində 30 000-ə qədər söz olduğu güman edilir. Lakin bu heç də qədim ingilis dilinin leksik tərkibini əks etdirmir. A.İ. Smirnitskinin

göstərdiyi kimi, qədim german dillərindən heç birinin leksik tərkibinin tam həcmi bizə məlum deyildir [4, s.766].

Qədim german dilləri içərisində ən zəngin ədəbiyyat yalnız qədim island dilində saxlanılmışdır. Bu səbəbdən ədəbi materialın azlığı üzündən qədim ingilis dilinin lüğət tərkibinin miqdarı haqqında tam, dolğun fikir söyləmək olmur.

Adi neytral üslubda işlənən sözlər, poetik və elmi leksika lüğətin əsas hissəsini təşkil edir. İngilis dili hind –avropa dil ailəsinə mənsub olan biri olduğundan qədim ingilis dilinin lüğət fondunun mühüm və ən qədim qatlarından birini ümumi hind-avropa mənşəli sözlər təşkil edir. Bu qəbildən olan sözlər hər gün işlədilən çox mühüm məfhum və əşya adlarını əhatə edir.

Bu lüğət fondunun əsas hissəsini german mənşəli sözlər təşkil edir ki, onlar bitki, rəng, heyvanat, dəniz, təbiət, məişət və s. ilə əlaqədar olan müxtəlif məfhumları ifadə edir. Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibində, qeyd etdiyimiz söz qatlarından başqa, digər german dillərinin heç birində olmayıb, yalnız qədim ingilis dilində yaranan və bu dilin malı olan söz qatına da təsadüf edilir. Bu sırf ingilis sözləridir ki, onlar lüğət tərkibində azlıq təşkil edir. Bu sözlər sintaktik yolla, yəni iki və ya daha artıq sözün birləşməsi ilə yaranan sözlərdir. Məs: always, woman, lady, lord və s.

Lüğət tərkibinin müəyyən hissəsini dini sözlər təşkil edir. Bu german mənbəyindən olan sözlərdir ki, xarici amillərin təsiri nəticəsində inkişaf etmiş, zənginləşmiş və təkmilləşmişdir.

Dilə daxil olmuş bu cür sözlər zaman keçdikcə onu mənimsəmiş dilin qrammatik, fonetik qanunlarına məruz qalır, ona tabe olur və bir çox hallarda ana dili sözlərindən seçilmir.

Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibi əsasən german mənşəli sözlərdən ibarət olmuş və daxili təkanlar nəticəsində inkişaf etmişdir. Burada xarici amillərin təsiri az olmuşdur.

Tərcümə, leksik işlərin praktikasında, habelə xarici dillərin tədrisində dillər arası, oxşar sinonimlər, paronimlər, onların tərcüməsi çətinliklər yaradır. Belə müxtəlif semantik hadisələr göstərir ki, dillər arasında uyğunluq olsa da, müəyyən zamanlarda tərcümədə və ya sözlərin işlənməsində əvəzolunan sözlər yerində işlənməyib, biri digəri ilə heç uyğunlaşmır. Bu kimi sözlərin həm məzmun həm də işlənmə xüsusiyyətlərinin fərqlənməsi dilçilik elmində ciddi müzakirələrə səbəb olmuşdur. Sözləri düzgün mənada başa düşmək, onları lüğət fondunun zənginləşməsində sistemləşdirərək, bölmək kimi əlaqələrə diqqət yetirmək lazımdır. Bundan savayı, sözlərdəki semantik ziddiyyətlər bütün nitq hissələrində eyni olmur. Bu ziddiyyətlər ən

çox sifət və zərflərdə olur. Bəzən eyni nitq hissəsinə aid olan sözlərdə məna müxtəlifliyi baş verir, bu da eyni sözün digər dildə başqa nitq hissəsinin keyfiyyətlərini daşması ilə bağlıdır. Bilirik ki, dilin lüğət tərkibi elə həmin dilin leksikasıdır. Leksikologiyada xüsusi fond təşkil edən alınma sözlər, terminlər, söz birləşmələri, frazeoloji ifadələr dilin cəhətlərini və xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Qeyri müstəqil vahidlər dilin leksik və qrammatik quruluşunda müəyyən seçim üçün şərait yaradır. Bu isə ingilis dilinin lüğət fondunun zənginləşməsi prosesini onun sosial amil probleminin formalaşmasında heç də az əhəmiyyətli olmayan kəmiyyətlərinin səviyyəsinə müəyyənləşdirməyə kömək edir. Bununla ingilis, eləcə də digər hind – Avropa dillərinin inkişaf sistemindəki diferensial xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək onunla bağlı mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmək mümkündür.

Dilin leksik sisteminin həm qısa həm də genişləndirilmiş variantlarında leksik ifadələrin iştirakı ilə yaranmış külli miqdarda leksik birləşmələr, frazeoloji ifadələr mövcuddur. Dil kollektivinin ümumi inkişafı ilə əlaqədar olaraq dildə yeni anlayışların yaranması zərurəti ortaya çıxır. Belə bir ehtiyacı ödəmək üçün sərbəst söz birləşmələrinin yenidən mənalandırılması və ya sözlərin sabit mənalarda işlədilməsi dilin zənginləşməsi, yeni tipli söz birləşmələrin, ifadələrin yaranması əsas amillərdən biri olmuş və sərbəst ünsiyyət əsasında sabit birləşmələr əmələ gəlmişdir. Bu proses həmişə davam edir [5, s.254]. Müxtəlif mənbələrdən alınan leksik laylar, frazeoloji ifadələr dillərin daşıyıcısı olan xalqların mədəni – milli dünyagörüşlərini özündə əks etdirir. İngilis dilindəki leksik komponentli frazeoloji ifadələrin çox hissəsinin semantikasını formalaşdıran leksik layların ekvivalentləri azdır. Bu dilin spesifikasiyası leksik ifadələrdə, onların sosial amil probleminə başqa mədəniyyətin, başqa xalqın elementləri olması, həmçinin bu dilin daşıyıcıları arasında bilavasitə əlaqənin olması ilə izah olunur. İngilis frazeoloji birləşmələrinin tematik qrupları arasında ümumi oxşarlıqlar çoxdur. Bu ümumiliklər ingilis dilində hərəkətlərin, funksiyaların universallığı ilə bağlıdır. Bu cür leksik – semantik cəhətlər arasındakı fərqlər ingilis dilində, eləcə də onun lüğət fondunda müxtəlif və yeni tematik qruplar yaradır. Ünsiyyət vasitələrinin, sosial amillərin tərkib elementləri leksik cəhətdən yeniləşir, yeni frazeoloji ifadələr yaranır. İngilis dilinin zənginləşməsində dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin təsiri, burada leksik layın tematik qruplarının zənginliyi həmin dillərin sinxron – semantik –struktur planında, sistemli şəkildə tədqiq olunmasına, bu semantik variantların dəqiqləşdirilməsinə, çoxmənalılığın parçalanması əsasında leksik layların ingilis dilinin zənginləşməsində yeni sözlərin və alınmaların əmələgəlmə meyillərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə. Bakı, 1974, 320 s.
2. Quliyev T.Z. Terminoloji yeniləşmədə əvəzetmə meylləri. Bakı: Elm, 2000, 227s.
3. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. - Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
4. Смирнитский А.Я. Русско – английский словарь. - М.: Русский язык, 1989, 766 с.
5. Nuriyeva S.H. İngilis dilinin zənginləşməsində sosial amil problemi. //Elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. - Bakı, 2019, 254 s.

Sudaba Nuriyeva

Summary

Mastering the process of mutual enrichment of languages and their impact on lexicography

English has a special role for enrichment vocabulary of most languages across the world, because, it is founded the necessity of level language intercommunications according to the process, as a scientific technical point of view, for increasing connections between countries as well.

These relationships reflected across the vocabulary of the English language by political events firstly, require research and make a careful adoption of words due to basic rule in the world-wide sphere.

Судаба Нуриева

Резюме

Роль заимствованных слов во взаимообогащении языков и их влияние на словарный фонд «принимающего» языка

В обогащении словарного запаса английского языка особую роль играют заимствованные слова. С развитием общества, ускорением научно – технического прогресса, возрастанием потока информации, расширяющимися связями между странами и народами актуализируется необходимость развития языковых взаимосвязей. Этот фактор находит отражение, в первую очередь, в обогащении словарного состава английского языка (как впрочем, и других языков). И всё это происходит в условиях укрепления взаимоотношений между народами и языками и на фоне изменений в общественно-политической сфере. В настоящей статье исследованы источники и способы заимствований в английском языке в соответствии с нормами данного языка.

Rəyçi: fil.f.d., dos.F.Allahverdiyeva

Redaksiyaya daxil olub: 01.06.2020